

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Наукові праці МАУП, 2007, вип. 1(15), с. 144–149

Розглядаються важливі теоретичні і практичні аспекти доказування на стадії досудового розслідування. Приділена увага проблемам реформування досудового слідства і правосуддя. Висвітлена мета – сприяти прийняттю нового КПК України відповідно до вимог Конституції України, Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини і Концепції про судово-правову реформу в Україні.

За змістом і духом Основного Закону України людина та її природні права на життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність, безпеку, права і свободи людини та їх гарантії є найвищою соціальною цінністю в нашій країні і визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3) [1, 3]. Після прийняття Конституції України 17 липня 1997 р. Україна ратифікувала Європейську Конвенцію про захист прав людини та основних свобод якою визначено основні права і свободи людини, у тому числі право кожної людини при визначенні її громадянських прав і обов'язків або при висуненні проти неї будь-якого кримінального обвинувачення на справедливий і відкритий розгляд справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону (п. 1 ст. 6) [4, 541]. Визначившись у стратегічному курсі руху в бік європейської цивілізації Верховна Рада України своєю постановою ще 28 квітня 1992 р. затвердила Концепцію судово-правової реформи, метою якої є створення такого судочинства, яке гарантувало б право на судовий захист, рівність громадян перед законом, створило б умови для справжньої змагальності сторін і реалізації презумпції невинуватості [8].

Отже, метою кримінального судочинства є захист прав і законних інтересів громадян, юри-

дичних осіб і держави від злочинних посягань, забезпечення законності і справедливості при здійсненні правосуддя.

Важлива роль для досягнення цієї мети при сучасній моделі кримінального процесу надається стадії досудового розслідування. Так, відповідно до вимог статей 2, 23, 23*, 29, 64 КПК України завдання досудового розслідування полягають у наступному [6]:

- всебічне, повне та об'єктивне розслідування обставин справи;
- вжиття необхідних заходів щодо запобігання і припинення злочинів;
- швидке й повне розкриття злочинів;
- притягнення осіб, винних у вчиненні злочинів, як обвинувачених;
- запобігання необґрунтованому притягненню осіб до відповідальності, не причетних до вчинення злочину;
- вжиття заходів щодо забезпечення умов суду з відшкодування учасникам кримінального процесу матеріальних збитків та іншої заподіяної шкоди;
- виявлення та усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину;
- забезпечення гарантованих прав і законних інтересів усіх учасників кримінального процесу.

У теорії та кримінально-процесуальному законі задекларовано вимоги щодо обов'язковості розкриття злочину. Така позиція впливає з марксистсько-ленінської теорії права щодо наявності в соціалістичному суспільстві соціальних та економічних передумов для природного зменшення, відмирання злочинності [9, 106]. Виходячи з такої пануючої державної ідеології вся діяльність правоохоронних органів СРСР оцінювалась за цими двома показниками. Така політика щодо подолання злочинності не могла бути реалізована в реаліях радянської, соціалістичної дійсності. Але вона зумовила таку кримінологічну проблему, як злочинність у правоохоронних органах СРСР. Працівники цих органів з метою розкриття злочинів і зниження динаміки зростання злочинності часто застосовували до громадян фізичні та психічні засоби впливу, займались приховуванням злочинів, у тому числі шляхом їх nereєстрації, та прийняттям незаконних процесуальних рішень. На думку автора, пізнання такого складного антисоціального явища, як злочинність, злочин, які є різними за обсягом поняттями, що співвідносяться між собою як ціле та його частина, через що перебувають у відношеннях підпорядкування, є великою гносеологічною проблемою про нескінченність їх пізнання [11, 37]. У цьому випадку розкриття злочину має бути метою пізнання істини у кримінальному процесі і не трансформуватись у завдання кримінального судочинства. Інакше такий підхід у практиці кримінального судочинства, незважаючи на його привабливість і таку бажаність, врешті-решт, спотворює саму мету розкриття злочину, а в цілому і сутність кримінального процесу.

Таким чином, на думку автора, призначення кримінально-процесуального права має полягати в регулюванні кримінально-процесуальних правовідносин, що виникають при провадженні кримінальної справи, і створенні належних процесуальних умов для досягнення мети, що стоїть перед кримінальним судочинством України. У цьому разі оптимізація шляхів розкриття злочину є не тільки предметом науки і практики кримінального процесу, а й значною науковою і практичною проблемою криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, науково-організаційної та виробничої діяльності прокурора, органів дізнання і суду [6, ст. 1].

Проте нинішнє нереформоване кримінально-процесуальне законодавство поки що не сприяє розв'язанню цієї проблеми. Так, с прийняттям Постанови Верховної Ради України "Про Кон-

цепцію судово-правової реформи в Україні", Конституції України та ратифікацією Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод Україна виявила бажання здійснювати кримінальне судочинство на засадах змагальності та диспозитивності (ст. 16-1 КПК України) [6], але чинний КПК таким по суті вимогам не відповідає. При судовому розгляді кримінальної справи суд не виступає арбітром між державним обвинуваченням і захистом, а фактично підміняє державного обвинувача, активно здійснюючи кримінально-процесуальне доказування, у зв'язку з чим йому складно здійснювати функцію правосуддя на засадах, визначених вимогами ст. 129 Конституції України [1].

У цьому контексті стоїть і проблема з направленням кримінальної справи на додаткове досудове розслідування. Основна функція суду полягає в реалізації ним судової влади (ст. 6 Конституції України) шляхом здійснення правосуддя (ст. 124 Конституції) [1]. При здійсненні правосуддя суд зобов'язаний прийняти одно з двох рішень: обвинувальний або виправдувальний вирок (ст. 327 КПК України) [6].

Такої позиції дотримуються суди переважної більшості європейських країн, у кримінальному процесі яких є досудове слідство [2, 123]. Вони виходять з більшої значущості судового слідства і тому не перекладають неповноту або недоліки досудового розслідування на додаткове досудове розслідування. Такий підхід реалізувався у реформованому кримінальному судочинстві Російської Федерації, Молдові та прибалтійських країнах [7]. Відправлення судом кримінальної справи на додаткове розслідування (ст. 276–278, 281 КПК України) [6] є проявом упередженості суду і фактичним компромісом між правосуддям і органами кримінального переслідування, яким з цивільно-правових і кар'єрних мотивів аж ніяк не вигідно отримати виправдувальний вирок за вже "розкритим" ними злочином. Але, як свідчить судова практика, направлення кримінальної справи на додаткове досудове розслідування є вже відпрацьованим механізмом протидії встановленню істини у справі та способом ухиляння від кримінальної відповідальності.

На думку автора, така позиція у кримінальному процесі щодо повернення кримінальної справи на додаткове досудове розслідування є проявом радянського типу кримінального судочинства і не відповідає сьогодні не тільки європейській міжнародній практиці кримінального судочинства, а й нашій історії кримінального

судочинства. Так, за ст. 12, 13 Статуту кримінального судочинства Російської імперії від 20 листопада 1864 р. під страхом притягнення до відповідальності суду заборонялося направляти кримінальну справу на додаткове досудове розслідування, тобто вчиняти такі протизаконні дії, як зупинення вирішення справи в суді через ніби неповноту, неясність або суперечності законів. За цим Статутом право повернути кримінальну справу на додаткове розслідування у разі неповноти досудового розслідування мав лише прокурор [10, 121].

Таким чином, інститут повернення судом кримінальної справи на додаткове розслідування є негативним фактором, який перешкоджає реалізації вимог Конвенції про захист прав людини і основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 р., – своєрідної “Конституції Європи”, а також Конституції України у кримінальному судочинстві та його реформуванні, а тому не повинен бути включений у новий КПК України.

Стадія досудового розслідування співвідноситься із судовим слідством при судовому розгляді як субсидіарна, тобто висновки, зроблені під час його провадження, для судового слідства носять попередній характер. Виходячи з цього основним призначенням попереднього розслідування є виконання покладених на нього завдань: відповідно до предмета доказування і вимог закону і в процесуальній формі виявити, дослідити і закріпити сліди злочину; повно, всебічно та об’єктивно з’ясувати, розслідувати фактичні обставини вчиненого злочину, достатні для притягнення відповідної особи до відповідальності як обвинуваченої, а в цілому створити процесуальні передумови для правильного вирішення судом кримінальної справи.

Практика кримінального процесу свідчить, що в умовах нереформованого кримінального судочинства невиконання досудовим розслідуванням своїх безпосередніх завдань призводить до неможливості реалізації судом своєї основної функції – здійснення правосуддя. У зв’язку з цим Пленум Верховного Суду України у п. 1 постанови “Про застосування судами України кримінально-процесуального законодавства, що регулює повернення справ на додаткове розслідування” від 13 березня 1988 р. № 3 зі змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду України від 4 червня 1993 р., № 3, від 13 січня 1995 р., № 3, від 3 грудня 1997 р. № 12 звертає увагу судів на необхідність рішучого посилення ними вимог до якості розслідування кримінальних справ і суво-

рого додержання органами дізнання і досудового розслідування процесуальних норм, які є важливою умовою всебічного, повного та об’єктивного дослідження обставин справи при розгляді її в судовому засіданні [5, 339–349].

Згадані вище завдання на стадії досудового розслідування здійснюються шляхом кримінально-процесуального доказування, яке, на думку автора, має всі властивості та ознаки наукового, гносеологічного пізнання обставин предмета доказування. Воно спирається на всі закони й категорії діалектики та формальної логіки і є нероздільним сплавом практичних дій і розумової діяльності суб’єктів, які здійснюють кримінально-процесуальне доказування. Предметом доказування у кримінальній справі є пізнання закономірностей щодо об’єкта і предмета злочинного посягання, злочинної діяльності або бездіяльності, формування вини і складових, що характеризують ознаки суб’єкта злочину. Пізнання обставин злочину, формування висновків у ході кримінально-процесуального доказування поза наукової методології пізнання не відповідатимуть вимогам достовірності, а тому не можуть слугувати засобами доказування, тобто не можуть бути підставою для обґрунтування вироку суду або іншого процесуального рішення.

Таким чином, під кримінально-процесуальним доказуванням автор розуміє врегульований нормами кримінально-процесуального права порядок діяльності уповноважених на це органів дізнання, слідчого прокурора, спрямованої на збирання доказів, їх дослідження, закріплення, на перевірку та їх оцінку для встановлення обов’язкових обставин, що підлягають доказуванню, для обґрунтування висновків і рішень у кримінальній справі. Однак при сучасному стані кримінального судочинства недоречно порівнювати діяльність слідчого з науковим дослідником. Наукова істина досягається завдяки неупередженості дослідника, вона дає можливість на підставі скрупульозно зібраних фактичних даних висувати і ретельно перевіряти кожен гіпотезу. У свою чергу, слідчий, здійснюючи кримінально-процесуальне доказування, обтяжений таким тягарем упередженості, що висування і перевірка відповідних гіпотез-версій, як правило, здійснюється ним під презумпцією винуватості підозрюваного або обвинуваченого.

У зв’язку з цим можна сміливо погодитись з В. П. Даневським, який ще понад сто років тому, порівнюючи наукову діяльність і кримінально-процесуальне доказування слідчим в умовах

процесу, що робить його упередженим, писав, що як раз оця упередженість робить доказування не науковим, а тільки схожим на нього [3, 26]. Щоб кримінально-процесуальне доказування мало властивості наукового пізнання, слід здійснити таку реформу кримінального процесу, за якої слідчий або суддя, який здійснює досудове слідство, був обтяжений тільки бажанням пізнати істину. Невипадково у Постанові Пленуму Верховного Суду України звертається увага на те, що органи розслідування не завжди повно та об'єктивно перевіряють докази обвинувачених, наведені ними на свій захист, інколи порушують їхні права і права інших учасників процесу [5, 26–33].

Виходячи з викладеного можна констатувати, що з'ясуванню істини при провадженні досудового розслідування заважає також нереформований стан досудового слідства. Сьогодні воно переважно функціонує на інквізиційних засадах, що суперечить в цілому конституційним положенням кримінального судочинства. У ньому, наприклад, не визначена процесуальна сутність статусу слідчого. Можна стверджувати, що він не є процесуально незалежним учасником процесу, як це задекларовано у чинному КПК України. Слідчий фактично залежить і від органів дізнання, і від прокурора. Звідси виходить, що слідчий як важливий учасник кримінально-процесуального доказування є потенційно вразливим об'єктом для незаконного впливу.

Не сприяє вирішенню поставлених завдань на стадіях порушення кримінальної справи і досудового розслідування процесуальний статус прокурора, оскільки прокурор тут є швидше начальник, ніж учасник кримінального процесу, який за так зване керівництво фактично не несе ніякої процесуальної відповідальності. У цьому плані позитивний приклад демонструє інститут прокуратури у Франції. Там прокурор сам порушує кримінальну справу, сам очолює кримінальне переслідування осіб на всіх стадіях кримінального процесу і несе за це відповідальність [2, 296–297].

Змістом кримінально-процесуального доказування є збирання доказів, їх дослідження, процесуальне закріплення, перевірка та оцінювання цих доказів.

Збирання доказів полягає у виявленні їх суб'єктами кримінально-процесуального доказування, а також у поданні доказів учасниками процесу (ч. 1 ст. 66 КПК). Збирання доказів, як правило, здійснюється на стадіях порушення кримінальної справи і досудового розслідування, при вирішенні завдань щодо розкриття злочину і притягнення особи як обвинуваченої.

Збирання доказів, тобто їх виявлення, дослідження та закріплення, може бути успішним тільки за умови дотримання органами дізнання, слідчим і прокурором вимог основних положень досудового розслідування, передбачених ст. 111–130 КПК України [6].

Так, наріжним каменем основи, що забезпечує виконання завдань на стадії досудового розслідування, є чітке дотримання такого загального положення, як своєчасний початок досудового розслідування. Сутність такого положення полягає у максимальному наближенні початку досудового слідства до факту події злочину та його виявленні. Недотримання цього процесуального правила призводить до втрати доказів, що ускладнює розкриття злочину, а часто взагалі не дає можливості його розкрити і з'ясувати всі обставини, що підлягають доказуванню у кримінальній справі. Це стосується випадків недотримання загального положення щодо використання науково-технічних засобів і наукових досягнень у різних галузях знань в інтересах кримінального судочинства. Їх ігнорування не дає змоги виявити, дослідити і процесуально закріпити всі сліди злочину, особливо мікросліди, що призводить до втрати важливих доказів.

Під час збирання доказів заінтересовані учасники кримінального процесу (не учасники кримінального судочинства) часто протидіють органам дізнання та досудового слідства щодо з'ясування істини у кримінальному процесі. Особливо небезпечні її прояви при розслідуванні злочинів у сфері службової та господарської діяльності так званих представників тіньового, олігархічного бізнесу. Вони за короткий період часу, використовуючи корупційні схеми, тобто державні інститути влади, сконцентрували у своїх руках не тільки колосальні матеріальні ресурси, а й ефективні політичні та інформаційні важелі впливу на формування громадської позиції і державну владу, використовуючи останню не тільки для свого незаконного збагачення, а й для протидії притягненню їх до кримінальної відповідальності. Притягнення до кримінальної відповідальності таких представників суспільства ускладнюється ще й тим, що вони часто мають депутатську недоторканність. За одну тільки спробу органів дізнання і досудового слідства розпочати у передбаченому законом порядку перевірку щодо наявності підстав для порушення кримінальної справи відносно таких представників починають лунати звинувачення влади у переслідуванні їх за політичними мотивами.

Однією з ефективних процесуальних умов подолання такої протидії є дотримання вимоги кримінально-процесуального закону щодо недопущення розголошення даних досудового слідства. Його дотримання дає можливість швидко і результативно здійснювати в інтересах кримінального судочинства відповідні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи.

Для подолання незаконної протидії з'ясуванню істини під час провадження досудового розслідування необхідно дотримуватись вимог кримінально-процесуального закону про забезпечення безпеки не тільки учасників кримінального процесу, а й працівників правоохоронних органів. Виходячи з цього у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 18 червня 1999 р. № 10 "Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві" йдеться про те, що у разі виникнення суспільно-небезпечної дії, передбачених ст. 176-2 чи ст. 176-3 КК України, органи дізнання, слідчий, прокурор і суд зобов'язані приймати передбачені в такому випадку відповідні кримінально-процесуальні заходи і не залишати такі суспільно-небезпечні факти без ефективного реагування. У зазначеній Постанові Пленуму Верховного Суду звертається увага на ігнорування виконавчою владою вимог ст. 130 Конституції України та законів "Про статус суддів", "Про прокуратуру", "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів", "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві", що ставить під сумнів можливість подальшого нормального здійснення судової діяльності щодо захисту прав і свобод громадян [5, 313–317].

Кримінально-процесуальне доказування при провадженні досудового розслідування має бути спрямоване на повне і всебічне з'ясування обставин, що підлягають доказуванню, і здійснюватись згідно з вимогами чинного кримінально-процесуального права (ст. 1 і 5 КПК), тобто у межах кримінального процесу та у відповідній процесуальній формі.

Отже, проблеми, які виникають під час доказування на стадіях порушення кримінальної справи і досудового розслідування, можуть бути вирішені лише шляхом продуманої концептуальної реформи кримінального судочинства.

Нинішнє кримінальне судочинство не відповідає не тільки вимогам змагальності та диспозитивності, а й іншим засадам судочинства. Йому більш

властиві радянські моделі кримінального процесу. Чинний КПК України у багатьох питаннях навіть не відповідає вимогам якості КПК Франції 1808 р. і Статуту кримінального судочинства Російської імперії 1864 р. З погляду автора, досудове слідство є сьогодні найбільш слабкою ланкою в системі кримінального судочинства, неспроможною в усіх відношеннях щодо вирішення поставлених завдань. При прийнятті нового КПК України виходити з негативного досвіду існування радянської моделі кримінального судочинства, тобто використовувати лише позитивний досвід моделей кримінального процесу провідних країн Європейського Союзу (Франція, ФРН, Англія), а також США. При прийнятті нового КПК України слід виходити з базового принципу чіткого та абсолютного розмежування функцій кримінального процесу: кримінальне переслідування (обвинувачення); досудове слідство; правосуддя. У зв'язку з цим необхідно створити таку систему державних органів, при якій були б неможливими змішування, перетинання цих функцій і дублювання компетенцій.

Література

1. Конституція України (зі змін. і допов.) — К.: Атіка, 2006. — 64 с.
2. Гуценко К. Ф., Головка Л. В., Филимонов Б. А. Уголовный процесс западных государств. — К.: ИКД "Зерцало-М", 2001. — 480 с.
3. Даневский В. П. Наше предварительное следствие: Его недостатки и реформа. — К., 2003. — 142 с.
4. Европейская конвенция о защите прав и основных свобод человека // Международные акты о правах человека: Сб. док. — М.: НОРМА-ИНФРА, 2000. — 784 с.
5. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. — Х.: Одисей, 2000. — 448 с.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 2.
7. Маляренко В. Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Теорія, історія і практика: Монографія. — К.: Видав. дім "Ін Юре", 2004. — 544 с.
8. Постанова Верховної Ради України "Про Концепцію судово-правової реформи в Україні" від 28 квітня 1992 р. // ВВР України. — 1992. — № 30. — Ст. 426.
9. Программы Коммунистической партии Советского Союза. — М.: Политиздат, 1971. — 140 с.
10. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. — Т. 8: Судовые реформы. — М., 1991. — 748 с.
11. Тофтул М. Г. Логіка: Посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Видав. центр "Академія", 2003. — 368 с. (Альма-матер).

Аналізуються теоретичні та практичні проблеми кримінального судочинства, сформовані конкретні шляхи їх вирішення при прийнятті нового кримінально-процесуального кодексу України.

Анализируются теоретические и практические проблемы криминального судопроизводства, сформированы конкретные пути их решения при принятии нового криминально-процессуального кодекса Украины.

In the scientific work the detailed analysis of theoretical and practical problems of the criminal legal proceeding is given and the concrete ways of their decision are formed at acceptance of new criminal code of practice of Ukraine.

Надійшла 12 березня 2007 р.